

Ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου κυρός Μακάριος Γ' προσφέρει μικρά δώρα στα παιδιά των αποκομμένων από τους Τούρκους χωριών της Τηλλυρίας Μοσφιλι και Πάνω Πύργος

Φωτογραφία από το βιβλίο Άπαντα Αρχιεπισκόπου Κύπρου Μακαρίου Γ', Τόμος Ζ', Λευκωσία, 1997

Η θυσία και η σταύρωση της Τηλλυρίας στην ποίηση της Κύπρου

- **Του Σάββα Παύλου**
Φιλολόγου-Ερευνητή
Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου

Το καλοκαίρι του 1964 έγιναν σφοδρές συγκρούσεις στην Τηλλυρία. Μέσα στα πλαίσια των σχεδιασμών του τουρκικού επεκτατισμού (για υποκίνηση τουρκοκυπριακής ανταρσίας, επέμβαση στο νησί και διχοτόμηση της Κύπρου), στην περιοχή δημιουργήθηκε θύλακας, υπό τον άμεσο έλεγχο Τούρκων αξιωματικών, που είχε ως βάση του τα χωριά Κόκκινα και Μανσούρα, τα οποία είναι παραθαλάσσια. Ο θύλακας αυτός αποτελούσε ουσιαστικά προγεφύρωμα της Τουρκίας στην Κύπρο, αφού της έδινε τη δυνατότητα να αποστέλλει, μέσω άμεσης θαλάσσιας σύνδεσης, πολεμικό υλικό και

άνδρες στο νησί. Ο κίνδυνος για επέκταση του θύλακα ήταν επικείμενος, οι προκλήσεις των στασιαστών ήταν συνεχείς, και έμπαινε επιτακτικά θέμα ασφάλειας των Ελλήνων κατοίκων της περιοχής. Όταν η Εθνική Φρουρά προσπάθησε να αποσοβήσει τον κίνδυνο αυτό, η Τουρκία επενέβη στρατιωτικά, μέσω της πολεμικής της αεροπορίας, και βομβάρδισε ολόκληρη την περιοχή, από τον Ξερό μέχρι τον Πύργο. Οι καταστροφές (νεκροί, τραυματίες και ισοπεδώσεις) ήταν πρωτοφανείς για την κυπριακή εμπειρία, και οι βομβαρδισμοί της Τηλλυρίας, τον Αύγουστο του 1964, από την τουρκική αεροπορία αποτελούν τομή στην κυπριακή ιστορία.

Α. Η Κύπρος υφίσταται για πρώτη φορά τη φρικτική δοκιμασία του αεροπορικού βομβαρδισμού. Η ευρωπαϊκή ήπειρος, καθώς και η Βόρεια Αφρική και οι άλλες ζώνες των εμπολέμων στην Άπω Ανατολή και στον Ειρηνικό είχαν δοκιμασθεί από τους αεροπορικούς βομβαρδισμούς καθ' όλη τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Ο αεροπορικός βομβαρδισμός ήταν, και από τις δύο πλευρές των εμπολέμων, κάτι το σύνηθες και το συνεχές. Η Κύπρος, παρ' όλον ότι ήταν ενταγμένη, ως μέρος της Βρετανικής αποικιοκρατίας, στις πολεμικές επιχειρήσεις του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, όμως δεν είχε την εμπειρία του αεροπορικού βομβαρδισμού. Σε μερικές περιπτώσεις αεροπλάνα των δυνάμεων του Άξονα, όχι σε σχηματισμό πολυπληθούς σμήνους, αλλά μεμονωμένα -ένα ή δύο αεροπλάνα-, έριξαν κάποιες βόμβες στην Κύπρο, με περιορισμένο αριθμό θυμάτων. Αποτελούσαν όμως ευάριθμα επεισόδια, ακόμη η πολεμική λογοκρισία επέβαλλε τη μη λεπτομερή περιγραφή και σχολιασμό τους, έτσι η κυπριακή κοινή γνώμη δεν τα βίωσε έντονα. Οι βομβαρδισμοί της τουρκικής αεροπορίας, το 1964, εισάγουν την Κύπρο στην ομάδα των τόπων που έχουν στην ιστορική τους μνήμη την εμπειρία και τραγωδία της αεροπορικής επιδρομής.

Β. Η κυπριακή κοινωνία βιώνει έντονα τους αεροπορικούς βομβαρδισμούς της Τηλλυρίας, γιατί ήδη, πριν από το 1964, είχε μπει στην εποχή της επικράτειας των μέσων μαζικής επικοινωνίας με την άμεση αναμετάδοση της πληροφορίας: Φωτογραφίες στις εφημερίδες, ραδιοφωνική κάλυψη, καθώς και τηλεοπτική κάλυψη. Τότε η τηλεόραση δεν βρισκόταν σε κάθε σπίτι, βρισκόταν όμως σχεδόν σε κάθε καφενείο. Όλη η Κύπρος ζει με συγκίνηση και άμεσα την τραγωδία της Τηλλυρίας, και ανταποκρίνεται με ευαισθησία. Εκφράζει την αλληλεγγύη του στην πληγείσα περιοχή με ποικίλους τρόπους. Παρόμοιες εκδηλώσεις συμπαράστασης και αλληλεγγύης έγιναν και στην Ελλάδα.

Γ. Οι βομβαρδισμοί έδειξαν τον πραγματικό συσχετισμό δυνάμεων στην Κύπρο. Η Τουρκία χρησιμοποιούσε ως στρατηγική μειονότητα τους Τουρκοκυπρίους, πρόσβαλλε έντονα την εικόνα των αδύναμων και απροστάτευτων *poor Turks*, όμως ήξερε, και είχε τη θέληση, όταν χρειαζόταν, να επέμβει και να αποδείξει ποιος είναι ο κυρίαρχος στρατιωτικά στην περιοχή.

Η Κύπρος συγκλονίζεται. Όλα τα έντυπα, εφημερίδες και περιοδικά, αναφέρονται στο μείζον θέμα των βομβαρδισμών και της δοκιμασίας

της Τηλλυρίας. Χαρακτηριστικά το πνευματικό λογοτεχνικό περιοδικό *Νέα Εποχή* κυκλοφορεί το τεύχος Σεπτεμβρίου με εξώφυλλο: *Κατάρα στους δολοφόνους των παιδιών μας* και με κύριο άρθρο με τίτλο: *Δολοφόνοι! Να θυμάστε τη Νυρεμβέργη*. Ακόμη και εξειδικευμένα έντυπα, όπως το περιοδικό *Τραπεζικός*, που αναφέρεται αποκλειστικά στην τραπεζική και οικονομική δραστηριότητα και στα συνδικαλιστικά θέματα των τραπεζικών υπαλλήλων, θα κυκλοφορήσει το τεύχος του Σεπτεμβρίου με εξώφυλλο από τους βομβαρδισμούς, με φωτογραφία των νεκρών και σχόλιο.

Μέσα σ' αυτά τα δεδομένα η ανταπόκριση των Κυπρίων λογοτεχνών για την Τηλλυρία και τη δοκιμασία της ήταν άμεση και έντονη. Εξ άλλου, ήδη με τις εξελίξεις και τη δοκιμασία της τουρκοανταρσίας από τον Δεκέμβρη του 1963, δημιουργήθηκε μια νέα ποιητική - αγωνιστική κατάσταση. Δίπλα στα ονόματα του κυπριακού αγώνα 1955 - 1959 [=Μαχαιράς, Δίκωμο, Φυλακισμένα Μνήματα κ.λπ.] αναδύονται και άλλα της νέας τραγικής και αγωνιστικής ανθρωπογεωγραφίας του 1963 - 1964: Η Ομορφίτα, η Μονή της Γαλακτοτροφούσας με τους σφαγιασμένους μοναχούς, τα ματωμένα Χριστούγεννα του 1963, το Φρούριο του Αγίου Ιαλαρίωνα και εν τέλει η Τηλλυρία, που επανέρχεται συνεχώς στα νέα ποιήματα. Η νέα πληθωρική παραγωγή οδήγησε τάχιστα στην ανθολόγηση, εκ μέρους του Νίκου Σπανού, το 1965, σχετικών ποιημάτων, που δημοσιεύτηκαν με τίτλο *Ο δεύτερος αγώνας της Κύπρου στην ποίηση των Κυπρίων (πρώτη ανθολόγηση)*.

Όσον αφορά την επίδραση των γεγονότων ειδικά της Τηλλυρίας στην ποίηση των Κυπρίων: Αμέσως μετά τους βομβαρδισμούς δημοσιεύονται στις στήλες των κυπριακών εφημερίδων και περιοδικών αρκετά ποιήματα, κυρίως στην εφημερίδα Κύπρος, καθώς και σε άλλα έντυπα, όπως η *Χαραυγή*, η *Ελευθερία*, η *Νέα Εποχή*, η *Πνευματική Κύπρος*, ο *Αγών* κ.λπ.

Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι δημοσιεύονται αρκετά ποιήματα, που, ενώ δεν αναφέρουν ευθέως την περιοχή της Τηλλυρίας και τα γεγονότα του Αυγούστου του 1964, όμως είναι έκδηλο ότι η συγκίνηση από την περιοχή αυτή και την τραγωδία της ώθησε τους δημιουργούς στην ποιητική έκφραση, αφού στους στίχους τους αναφέρονται εμμέσως και με πλάγιο τρόπο, τονίζοντας στο σκηνικό του ποιήματός τους το θέμα με τα συντρίμια, τον κOURνιαχτό, τον πύρινο θάνατο (που παραπέμπει στις βόμβες ναπάλμ) τη γενικότερη αίσθηση πνιγμού και ισοπέδωσης.

Για την Τηλλυρία έγραψαν και δόκιμοι/καθιερωμένοι ποιητές. Άμεση αντίδραση υπήρξε και από τον ποιητή Κώστα Μόντη, που δημοσίευσε στην εφ. Αγών, στις 17 Αυγούστου το ποίημα “Περιοχή Μανουσούρας (Σχεδιάγραμμα)” (με την τοποχρονολογία: *Λευκωσία 10 Αυγούστου 1964*, δηλαδή υπήρξε άμεση ανταπόκριση του ποιητή στα γεγονότα των βομβαρδισμών), που διακρίνεται για το αίσθημα της συγκίνησης από την τραγωδία αλλά και την ήρεμη επιμονή και τη βεβαιότητα της ανάληψης ευθύνης για αγώνα.

*Όμως ξέρουμε καλά πια
τι επωμιζόμαστε μ’ αυτούς τους νεκρούς,
όμως ξέρουμε καλά πια
τι υπογράφουμε μ’ αυτούς τους νεκρούς,
τι εννοούν,
τι θα γράψη στο χόμα,
τι θα γράψη κάτω απ’ το χόμα,
τι θα εναποθέση για τα βήματά μας,
τι θα εναποθέση για τις σκαπάνες μας
το κάρβουνο των καφαλισμένων χεριών.*

Είναι χαρακτηριστικό αυτής της εποχής και το ποίημα του Άνθου Λυκαύγη, Επίγραμμα στην Τηλλυρία:

*Γαρύφαλλα ολοπόρφυρα, κορμιά πυροκαμμένα
νάσες όλο θάνατο της προδομένης γης,
θρύψαλα, σάρκες άμορφες στον πόνο ζυμωμένα
το μυρολόι της Τηλλυριάς, προζύμι της οργής*

Ακόμη ο Κύπρος Χρυσάνθης θα γράψει τα ποιήματα:

α) *Δεκαέξι στροφές για την καμένη Τηλλυρία (8.8.64 και 9.8.64),*

β) *Ωδή στην καμένη Διμοιρία του Πολεμιού, που πρωτοδημοσιεύτηκε στην Αθήνα, στο περιοδικό Νέα Εστία, με την ακόλουθη επεξήγηση: Διμοιρία από το χωριό Πολέμι (Πάφου), που κατακάηκε όλη από εμπρηστική βόμβα των τουρκικών αεροπλάνων κατά την επίθεσή τους στο χώρο Τηλλυρίας – Πάφου.*

γ) *Εκμυστήρευση άγνωστου Ελλαδίτη στα χόματα της Τηλλυρίας.*

δ) *Επίκληση [Στον σκοτωμένο από τους βομβαρδισμούς γιατρό Δημ. Μαυρογένη]*

Ακόμη δημοσιεύεται το ποίημα του Νίκου

Σπανού, *Ακταιωρός «Φαέθων»*, με την υποτίτλια σημείωση: *Βομβαρδίσθηκε στον Ξερόν την 8.8.1964 από τουρκικά αεροπλάνα.*

Το 1972 δημοσιεύεται από τον Σπύρο Παπαγεωργίου η ποιητική σύνθεση *Αγία Τηλλυρία*. Η επιτυχημένη, πιστεύω, μελοποίηση του έργου αυτού, από τον συνθέτη Γιώργο Κοτσώνη, το έκανε ευρύτερα γνωστό. Δεν έχουμε, λοιπόν, στην περίπτωση αυτή της ποίησης του Σπύρου Παπαγεωργίου την εν τω άμα εκδίπλωση συναισθημάτων και ποιητικών ανταποκρίσεων για το φρικιαστικό έγκλημα του τουρκικού επεκτατισμού. Έχουν περάσει οκτώ χρόνια από τους βομβαρδισμούς, και ο ποιητής διαπραγματεύεται το θέμα του με ωριμότητα, πιο σύνθετα και πιο νηφάλια σε «*μια ρωμαλέα ποιητική σύνθεση για την Τηλλυρία*». Όπως ανέφερε ο Άντης Περνάρης στη βιβλιοπαρουσίαση του έργου, ο ποιητής «*οκτώ χρόνια ανάδευε μέσα στην ψυχή του τις σκέψεις, τα συναισθήματα και τις ματωμένες εμπειρίες, όσο που ζυμώθηκε το τραγούδι που μας δίνει σήμερα στην “Αγία Τηλλυρία”*».¹

Ο Σπύρος Παπαγεωργίου, ως δημοσιογράφος της εφημερίδας Ελευθερία, ήταν εκεί στην Τηλλυρία κατά τη διάρκεια των γεγονότων.² Η ποιητική του σύνθεση είναι πόνος ψυχής για το άδικο, μνημόσυνο για όσους χάθηκαν, μοιρολόι της μάνας και του πατέρα για το χαμένο παιδί, της γυναίκας για το χαμένο ταίρι της, πίκρα για την κατάντια της καμένης φύσης:

*Στην Τηλλυριά δεν τραγουδάνε πια τα πεύκα
-μαύροι καμένοι σκελετοί, μορφές θανάτου-
τ’ ακρωτηριασμένα και θεόγυμνα κλαδιά τους
την ηρεμία γρατσουνούν των ουρανόων.
Δεν τραγουδάνε πια τα πεύκα,
ο αγέρας δεν βρίσκει τις βελονωτές χορδές
να πλέξει το μακρόσυρτο τραγούδι.*

Εγκαρτέρηση και πείσμα και υπερηφάνεια, παρά τα χτυπήματα ενός αδίστακτου εχθρού, μα και υποθήκες των νεκρών προς τους ζωντανούς για τη συνέχεια της εμμονής και της πίστης:

*Της Παναγιάς τη φτωχική την εκκλησιά
να ξαναχτίσετε σαν πρώτα.
Μη φτιάξετε φανταχτερή καινούργια.
Εκείνη την παλιά να ξαναχτίσετε.*

¹ Άντη Περνάρη, Σπύρου Παπαγεωργίου: «Αγία Τηλλυρία», ποιήματα, Λευκωσία 1972, περ. Πνευματική Κύπρος, Λευκωσία, Ιανουάριος 1973, αρ. 148 – 149, σ. 139 – 140.

² Βλ. τις ανταποκρίσεις του Σπύρου Παπαγεωργίου: *Νικώμεν καθ’ όλον το μέτωπον εις την πολύπαθη Τηλλυρίαν. Του εις το μετωπον των επιχειρήσεων απεσταλμένου μας κ. Σπύρου Παπαγεωργίου, εφ. Ελευ-*

θερία, Λευκωσία, 8 Αυγούστου 1964, σ. 1 και 4. Αίμα ποτίζει την γην μας. Εξεκαθαρίσθη η περιοχή Τηλλυρίας. Του απεσταλμένου μας εις το μέτωπον κ. Σπύρου Παπαγεωργίου, εφ. Ελευθερία, Λευκωσία, 9 Αυγούστου 1964, σ. 1 και 6. Διψά αίμα το τουρκικό τέρας. Σκηναί φρίκης εις την βομβαρθισθείσαν Τηλλυρίαν. Του απεσταλμένου μας εις το μέτωπον κ. Σπύρου Παπαγεωργίου, εφ. Ελευθερία, Λευκωσία, 11 Αυγούστου 1964, σ. 1 και 6.

Το τέμπλο στήστε το παλιό,
στεριώστε τα σφαγμένα εικονίσματα,
να προσκυνάτε την ουλή της Παναγιάς,
έτσι όπου βαθείά την χάραξε το βλήμα...

Όπως ο ίδιος ο ποιητής γράφει: «Ο Αύγουστος του 1964 ήταν μήνας μεγάλης ελπίδας και μεγάλης απελπισίας. Αυτό ήταν το γενικότερο κλίμα. Αλλά στην Τηλλυρία το ειδικότερο κλίμα ήταν φωτιά, αίμα και θάνατος! Το πυρωμένο κυπριακό καλοκαίρι, οι φωτιές, τα πυρά του εχθρού – επίγεια και από αέρος-, ο πυρετός των φονικών μαχών, μια κόλαση!»³

Αγία Τηλλυρία,
πώς να ιχνογραφήσω την μορφή σου,
πώς να σου ιστορήσω εικόνισμα,
πώς να σε ζωγραφίσω;
Που δεν έχεις καημένη μου,
άλλο από μαυρίλα και θάνατο.
Αύγουστος, και φωτιά, και θάνατος
που νάβρω χρώμα!

Πιστεύω ότι η πιο συμπυκνωμένη εικόνα αυτής της ποιητικής σύνθεσης είναι η διαπλοκή της πάγιας παράκλησης της Κύπρου για βροχή, συνδυσασμένη με τη νέα δοκιμασία της φωτιάς των εχθρών, που πέφτει από τον ουρανό. Γιατί η Κύπρος δοκιμάζεται τακτικά από την ανομβρία, τη στέγνια και τη δίψα, και στον ποιητικό της λόγο είναι έντονο το αίτημα για τη λυτρωτική έλευση της βροχής.⁴

Στην Τηλλυρία, τον Αύγουστο του 1964, στην κάψα και το λιοπύρι του καλοκαιριού, έρχεται επιπλέον και η φωτιά του εχθρού, ο ουρανός βρέχει φωτιά, γι' αυτό και η έκκληση για τη βροχή του Θεού γίνεται πιο πικρή και ουσιαστική:

Την λυτρωτική βροχή την θυμήθηκε σήμερα
ένας γέρος ογδοντάχρονος.
Κρατώντας το ραβδί ακούμπησε
σε μια γωνιά και με τα μάτια,
υγρά και γκριζογάλανα, εκοίταε
τον ουρανό και παρακαλούσε
«Βρέξε Θεέ μου, βρέξε!»
Κι όμως ήτανε Αύγουστος ζεστός
κι ούτε βροχή ούτε λύτρωση
μπόραε νάρθει από ψηλά.
Ήταν Αύγουστος και δεν έβρεχε.
Κι οι φωτιές που άναψαν τα αεροπλάνα

Νοσοκομεία, σχολεία, εκκλησίες και ο άμαχος πληθυσμός ήταν από τους στόχους της βάρβαρης επιδρομής της Τουρκικής αεροπορίας στην περιοχή Τηλλυρίας και Πόλης Χρυσοχού

Φωτογραφία από το βιβλίο Άπαντα Αρχιεπισκόπου Κύπρου Μακαρίου Γ

έγλειφαν την γη θυμωμένες
από κάτω στο παραθαλάσσι
μέχρι ψηλά στα φαλακρά υψώματα.
«Βρέξε Θεέ μου, βρέξε!»

Σήμερα, πλησιάζοντας και μελετώντας τα τραγικά γεγονότα του 1964, στην περιοχή Τηλλυρίας, μας καταλαμβάνει ξανά η συγκίνηση. Που επαυξάνεται λόγω της ιστορικής πείρας, που συσσωρεύτηκε μετά. Γιατί συνειδητοποιήσαμε ότι οι αεροπορικοί βομβαρδισμοί της τουρκικής αεροπορίας και η τραγωδία της Τηλλυρίας αποτελούσαν οίονο για το μέλλον, ήταν το προστάδιο και η δοκιμή για το εκθεμελιωτικό πλήγμα του 1974. ■

* Οι φωτογραφίες προέρχονται από το βιβλίο «Άπαντα Αρχιεπισκόπου Κύπρου Μακαρίου Γ», τόμ. Ζ', 5 Μαρτίου 1964-31 Δεκεμβρίου 1964, Λευκωσία, 1997.

³ Σπύρος Παπαγεωργίου, Αγία Τηλλυρία, Σωματείων "Ελεύθεροι Σόλοι", Λεμεσός 1997, σ. 6.

⁴ Σε αρκετά κυπριακά ποιήματα υπάρχει η επίκληση στο θείο, για να προστρέξει και να γλιτώσει το νησί από την ανομβρία, την ξεραϊλα, την καταστροφή, να ανοίξει τους κρονονούς του ουρανού, αφού η βροχή αποτελεί την ανάσα της ζωής για τη γη, τη φύση και τους ανθρώπους. Η γη

μας δεν βγάζει πια χόρτο από την ανομβρία λέει, χαρακτηριστικά, ο Δ. Λιπέρτης στο ποίημά του «Τα νερά», και αμέσως εκφέρει τη θερμή ικεσία: «Πλήμανέ την, Θεέ μου», που την ενισχύει με την παράκληση: δρόσις'μας, παρηγόρα μας τζαι πέγε μας νερά. (Δημήτρης Λιπέρτης, Άπαντα, φιλολογική επιμέλεια Κ. Γ. Γιαγκουλλής, εκδ. Χρ. Ανδρέου, Λευκωσία, 1988, σ. 240).